

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

МУЗИКА Ярослав Іванович - кандидат юридичних наук, в. о. доцента кафедри права факультету управління, економіки та права Львівського національного аграрного університету

УДК 340.12 (477)

DOI 10.32782/LAW.UA.2021.3.4

В статті обосновано, що принципи права формувалися поступово і мали давній історичний генезис. Причинами формування були як існуючі ментальні традиції і звичаї, так і практична востребованість нормування відносин, які складалися між членами суспільства. Не є виключенням і принцип верховенства права, який є ключовим в соціально-правових відносинах.

Авторами представлено основний перелік ключових філософів, розробили і обґрунтували основні складові досліджуваного принципу. Основні парадигми принципу верховенства права сформувалися як в античний період, так і XVII-XIX вв. в умовах європейського культурно-правового простору на основі доктрини природного права. Концепція верховенства права з моменту свого виникнення зазнала багатьох змін, вона постійно еволюціонує. Тут важливу роль грає фактор потреби багатонаціонального світу. Античні філософи Нового часу позиціонували верховенство права через обмеження державної влади і природно-моральні цінності, які повинні бути їй присущі. Вони досліджували категорію через розвиток права і роль, яку воно грає при побудові будь-якого суспільства в соціальній системі, в якій повинні панувати такі основоположні принципи, як законність, справедливість, розподіл влади.

З точки зору теоретичного розуміння, сучасний конституційний принцип верховенства права полягає в тому, щоб представники органів публічної влади виконували свої повноваження в обмежених межах встановлених загальнооб'єктивних норм, а не в дискреційній формі.

Доказано, що широке трактування конституційного принципу, крім ототожнення з належним демократичним механізмом, повинно містити ще ряд неотъемлемих елементів: вимога загальної поваги до правових актів, повага до законодавчої системи; законність; верховенство закону; правова визначеність і доступність; рівність прав і можливостей; доступ до правосуддя і єдиність судової практики.

Ключові слова: верховенство права, генезис, доктрина, конституційний принцип, державна влада.

Постановка проблеми

Верховенство права – один із правових суспільних ідеалів у цілому ряду цінностей, що панують у правовій державі та ліберальній ідеології, включають демократію, права людини, соціальну справедливість та економічну свободу. Доктрина верховенства права має бути невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства.

Конституція в Україні виступає основним законодавчим актом і вказівником розвитку

правової політики та державності. У статті 8 Конституції України вказано, що в нашій державі діє принцип верховенства права. Це конституційний ідеал, якому мають слідувати при формуванні органів публічної влади та унормуванні правових відносин різного спрямування.

Проте декларування конституційного принципу не означає автоматичного належного його реалізації. Фахівці стверджують, що «в Україні існують суттєві проблеми щодо верховенства права, які породжують нестабільність державної влади, підвищення рівня корупції, відсутність належного забезпечення доступності правосуддя, неупередженого та справедливого суду, призводять до порушення основних прав і свобод людини та громадянина, здійснення Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України функцій та повноважень, не передбачених Конституцією України, тощо» [1, с.3]. Звертаємо увагу, що це далеко не вичерпний перелік проблем, що існують у світлі реалізації конституційного принципу верховенства права. Пандемічні загрози ускладнили також питання реалізації багатьох прав та свобод громадян, трансформували соціальну сферу комунікації та видозмінили

Стан дослідження

Питаннями функціонування конституційних принципів права, верховенства права та належності побудови влади займалися багато науковців, зокрема І. А. Кравченко, Ю. О. Косткіна, О. М. Крукевич, С. Ю. Левицька, М. В. Оніщук, А. С. Славко та багато інших; теоретичні та галузеві доробки у сфері конституційного права репрезентовані у працях С. П. Головатого, М. І. Козіюбри, Л. Г. Парашука, М. Г. Патей-Братасюка, С. В. Шевчука та ін.

Незважаючи на те, що концепція верховенства права визнана як основа державного устрою і закріплена в ряді конституцій держав, що декларують себе демократичними, юридичні положення, пов'язані з цією правовою категорією, носять досить загальний характер і не дають про неї однозначного уявлення. Тому потребує узагальнення положень елементного складу визначеного принципу в аспекті генезисних проблем розвитку та теоретико-правового розуміння.

Виклад основних положень

Принципи права формувалися поступово і мали давній історичний генезис. Причинами формування їх були як сучасні ментальні традиції та звичаї, так і практична затребуваність унормування стосунків, що склалися між членами суспільства. Не є винятком і принцип верховенства права, що як ключовий у соціально-правових відносинах формувався ще з античних часів.

Вражає те, що концепція Аристотеля щодо верховенства права актуальна на цей час розвитку глобалізованого суспільства. Мислитель правильно формулював питання: краще управляти найкращою людиною чи найкращими законами, цим вказавши, що для забезпечення верховенства права важлива не тільки ідеальна правова система, але й значна правова освіченість та моральні якості суспільства. До проблеми впровадження верховенства права античний мислитель підходить реалістично, зазначивши, що це залежить не тільки від типу закону, який розглядається, але й від типу режиму, який прийняв та запровадив відповідний закон. Аристотель, протиставляючи верховенство закону правлінням людей, наважився на думку, що «людина може бути більш безпечним правителем, ніж письмовий закон, але не безпечнішим за звичаєве право» [2].

Проте ми все ж маємо зважувати історичні реалії, у яких репрезентовані позиції Аристотеля, тогочасні філософи виводили розуміння цього принципу з гіпотези, відповідно до якої найкращою формою державного правління є правління благонадійного диктатора. Тому Аристотель (384-322 рр. до н. е.) обстоював позиції верховенства права при розгляді питання, що краще для володаря: правити на власний розсуд чи відповідно до права; та чітко обґрунтовував необхідність правління відповідно до права, виступав за скасування саморозсуду [3, с. 66].

Джон Локк у «Двох трактатах про правління» підкреслював важливість управління через «усталені чинні закони, оприлюднені та відомі народу». Він протиставив це правило «сучасних довільних указів» [4, с.81]. Тепер термін «довільний» може означати багато різних речей. Іноді це означає «гнітюче». Але

коли Локк відрізняв правило усталених постійних законів від довільних указів, яке супроводжується «свавіллям». Він вважає, що нечесні правителі узурпували божественну владу та створюють «умови, які їх заманеться» [4, с.24].

В умовиводах Дж. Локка одна з речей, від яких люди хотіли б відійти в природному стані, була підвладність думок інших. Мислитель мотивував, що ваше мислення може відрізнятись від мого мислення, і може виявитися, що ваше бачення відношення між вашими інтересами та моїми інтересами та вашим майном та моїми інтересами могло б зовсім відрізнятись від мого погляду на цю справу і знову зовсім відрізнятись від погляду наступної людини, з якою я зіткнувся. Весь сенс переходу від стану природи до ситуації позитивного права полягав у тому, щоб внести в цю картину деяку передбачуваність. Отож у сучасній інтерпретації право має мати верховність над індивідуальним інтересом приватної особи.

Ідейно-філософські погляди Монтеск'є щодо верховенства права найбільше відомі у зв'язку з його наполяганням на поділі влади, зокрема на відділенні судової влади від виконавчої та законодавчої влади. Судова влада повинна мати можливість виконувати свою роботу як рупор законів, не відволікаючись від свіжих рішень, прийнятих у ході розгляду законодавцями та політиками.

У праці «Про дух законів» Монтеск'є розробив теорію цінності легалізму. Зазначаючи, що деспотичні уряди, як правило, мають дуже прості закони, які вони запроваджують безперервно, мало поважаючи процесуальних делікатностей, Монтеск'є стверджував, що юридична та процедурна складність, як правило, пов'язана з повагою до гідності людей. Він пов'язував цей вид поваги з правлінням монархії за законом, на відміну від деспотії [5].

У другій половині XIX століття Альберт Венн Дайсі обґрунтував класичну концепцію верховенства права, акцентував на потребі не тільки філософського розуміння, але й реального практичного впровадження на державному рівні принципу верховенства права, вказуючи на зниження поваги до верховенства права в тогочасній Англії. Верховенство права колись було гордою традиці-

єю, яка відрізняла управління в Англії як від панування *droit administratif* у Франції, так і від безглуздої та абстрактної певності паперових конституцій у таких країнах, як Бельгія тощо.

Для Дайсі ключ до правила закону була юридична рівність: « У нас жодна людина не вища за закон [і] кожна людина, незалежно від її рангу чи стану, підпорядковується звичайному законодавству царини і підлягає юрисдикції звичайних трибуналів» [6]. Також науковець мотивував нині вже усталене правило, що для звичайної людини верховенство права породжує презумпцію на користь свободи: дозволено все, що прямо не заборонено. Але для держави та її посадових осіб ми можемо захотіти працювати з протилежним припущенням: держава може діяти лише за чітким юридичним дозволом.

Ми репрезентували тільки незначний перелік ключових філософів, що розробили та обґрунтували основні складові досліджуваного принципу. Основні парадигми принципу верховенства права сформувався як в античний період, так і в XVII– XIX ст. в умовах європейського культурно-правового простору на основі доктрини природного права. Концепція «верховенство права» з моменту свого виникнення зазнала безліч змін, вона постійно еволюціонує. Тут важливу роль відіграє фактор потреби багатонаціонального світу. Античні мислителі та представники філософії Нового часу позиціонували верховенство права через обмеження державної влади та природньо-моральні цінності, що мають бути їй притаманні. Вони досліджували категорію через розвиток права та роль, яке воно відіграє при побудові будь-якого суспільства в соціальній системі, у якому повинні взяти гору такі основоположні принципи, як законність, справедливість, поділ влади.

Сучасна доктрина верховенства права, незважаючи на давній історичний розвиток, не має чіткого доктринального теоретичного узгодженого поняття.

У вузькому розумінні найважливіша вимога верховенства права полягає в тому, щоб представники органів публічної влади здійснювали свої повноваження в обмежувальних рамках усталених суспільних норм, а не в довільній, *ad hoc* чи чисто дискреційній

формі на основі власних уподобань чи ідеологій. Він репрезентує позицію, що влада повинна діяти в рамках закону всіх своїх функцій, від організаційної до управлінської, а також повинна нести відповідальність за закони, коли є припущення про несанкціоновані дії з боку влади.

Однак трактування верховенства права тільки як демократичне правове функціонування механізму держави не є цілком правильним. Тому ми відстоюємо позицію широкої мотивації принципу, що є засадничим для реалізації ряду інших прав та свобод громадян, як-от: рівності, справедливості, солідарності.

Як субординований атрибут державно-правового життя принцип містить вимогу громадської поваги до правових приписів, правоповажного ставлення до законодавчої системи, апарату держави. громадяни поважали та дотримувалися правових норм, навіть якщо вони з ними не згодні. Професор М.Савчин вказує, що в сучасній державі при дотриманні принципу верховенства права слід «розмежувати публічні і суспільні інтереси через балансування, оскільки саме сенс балансування полягає в узгодженні публічного і приватного інтересу і таке саме по собі забезпечує підзвітність і підконтрольність публічної влади, юридичні акти якої мають ґрунтуватися на вагомій правовій підставі та не атакувати сутнісний зміст основоположного права» [7, с.18].

Також складовим елементом верховенства права є законність. Вона передбачає суворе виконання законів тими, на яких вони поширюються. Зокрема, це не тільки окремі особи, а й публічні посадові особи. Сучасна криза пандемічного характеру несе суттєві загрози щодо можливості зловживання рівністю з боку владних інституцій. Посібник для країн Ради Європи «Повага до демократії, верховенства права та прав людини в рамках санітарної кризи COVID-19» [8] уміщує норми, що вказують на необхідність поваги до верховенства права та демократичних принципів у надзвичайні періоди, зокрема дотримання принципу законності, обмежена тривалість режиму надзвичайного та надзвичайного стану та заходів, обмежений обсяг законодавства про надзвичайні ситуації; принцип розподілу повноважень

та перевірки виконавчої дії під час режиму надзвичайного стану та принцип необхідності. Розумні надзвичайні заходи повинні бути спроможними досягти їх мети з мінімальною зміною нормальних правил та процедур прийняття демократичних рішень.

Нормативність правової системи дає підстави стверджувати, що у верховенстві права проявляється верховенство закону. Важливість і значення цього положення полягають у забезпеченні довіри до верховенства права і в цілому до правотворчої системи. Як вказує І. В. Процюк, «просування України шляхом формування демократичної правової держави значною мірою пов'язане з підвищенням ролі закону, забезпеченням його верховенства в суспільстві і державі. У рамках більш загального принципу верховенства права верховенство закону в системі нормативних актів зумовлює високу якість усієї системи права, створює основу для її єдності та внутрішньої узгодженості» [9, с.109]. Вимога особливої процедури прийняття закону визначена на конституційному рівні та дає можливість репрезентувати народну суверенітетну функцію. Законодавча процедура суворо регламентована, відхилення від її прийняття є неприпустимим.

Правова визначеність та доступність вимагає, щоб норми права були викладені доступно для розуміння і досить точно, що дозволяє індивіду погоджувати свою поведінку з вимогою закону в різних життєвих ситуаціях. Вимога доступу особливо важлива у двох сенсах. По -перше, право повинно бути епістемічно доступним: воно повинно бути сукупністю норм, оприлюднених як суспільне знання, щоб люди могли його вивчати, усвідомлювати, розуміти, що він від них вимагає, і використовувати його як основу для своїх планів та очікувань та для врегулювання спорів з іншими. По -друге, правові інститути та їх процедури мають бути доступними для простих людей для відстоювання їхніх прав, врегулювання їх суперечок та захисту від зловживань державною та приватною владою.

Рівність прав та можливостей – ключовий аспект поваги до права та й верховенства права. Закон повинен бути однаковою для всіх, винятки, що існують, мають розумно об-

грунтовану необхідність та стосується окремого кола відносин. Крім того, закон має бути однаковим для всіх, щоб ніхто не був вище закону, і кожен мав доступ до захисту закону. Усе це, у свою чергу, вимагає незалежності судової влади, підзвітності урядовців, прозорості державного бізнесу та добросовісності судових процедур.

У зміст концепції «верховенство права» повинен включатися і такий аспект, як доступ до правосуддя і єдність судової практики. У суспільстві, а отже, і державі, сповідується верховенство права, будь-яка людина повинна мати можливість у випадках, коли державні органи втручаються у сферу її прав та інтересів, виступити проти цих рішень і дій. Судова система функціонує заради захисту прав та свобод суб'єктів права, це законний, детальний спосіб вирішення конфліктів, які неминучі у суспільних відносинах. Важливо, щоб судові інституції були забезпечені від тиску на владу, ця вимога є невід'ємною частиною принципу поділу влади як засіб створення гарантій забезпечення прав і свобод громадян від можливої узурпації влади однією з її гілок. Питання гарантування належного правосуддя нині також є під загрозою, спричиненою COVID-19. Виклики «не оминули вони і таку сферу, як правосуддя. Протидія полягає у наступному – реальній можливості гарантування здійснення правосуддя та потребі забезпечення членів суспільства» [10, с.11].

Висновок

Основні парадигми принципу верховенства права сформувався як в античний період, так і в XVII–XIX ст. в умовах європейського на основі доктрини природного права. Генезис проявляється в тому, що історична доктрина позиціонувала верховенство права через обмеження державної влади та природньо-моральні цінності, що мають бути їй притаманні.

У вузькому розумінні найважливіша вимога верховенства права полягає в тому, щоб представники органів публічної влади здійснювати свої повноваження в обмежувальних рамках усталених суспільних норм, а не в дискреційній формі.

Широке тлумачення конституційного принципу, окрім ототожнення з належним

демократичним механізмом, має містити ще ряд невід'ємних елементів: вимогу громадської поваги до правових приписів, правоповажного ставлення до законодавчої системи; законність; верховенство закону; правова визначеність та доступність; рівність прав та можливостей; доступ до правосуддя і єдність судової практики.

Література

1. Падалка Р.О. Верховенство права як основоположний принцип права. Дисертація на здобут. наук. ступеня кандид. юридичних наук за спец. 12.00.01. К. 2017. 195 с.
2. Аристотель Політика. М.: Азбука-Классика. Non-Fiction. 2017. 352 с.
3. Пухтецька А.А. Формування вимог принципу верховенства права західною правовою традицією *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010 № 3. С. 66-75.
4. Локк Дж. Два трактати про правління / перекл. П. Содомора. К: Наш Формат. 2020. 312 с.
5. Монтеск'є Ш.Л. Про дух законів : хрестоматія. Київ, 2008. URL: <http://pid.atwebpages.com/geopolitika-hrestomatiya-burlakov.html>.
6. Dicey, A.V., 1982 [1885], *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, London: McMillan and Co. Page numbers are from the 1982 version based on the 8th edition (1915), Indianapolis: Liberty Classics. URL: <https://www.worldcat.org/title/introduction-to-the-study-of-the-law-of-the-constitution/oclc/8176718>
7. Савчин М.В. Суспільний інтерес як критерій обмеження прав людини та боротьба із пандемією коронавірусу. *Публічне право*. 2020 №2. С. 5-22.
8. Information Documents SG/Inf(2020)11 7 April 2020 Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis URL: <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f40>
9. Процюк І.В. Закон як основний нормативно-правовий акт *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 88.С. 106-115.
10. Жаровська І.М. Правосуддя та верховенство права: сучасні загрози *Європейські перспективи* 2020. № 2. С. 11-15.

АНОТАЦІЯ

У статті обґрунтовано, що принципи права формувалися поступово і мали давній історичний генезис. Причинами формування їх були як сучасні ментальні традиції та звичаї, так і практична затребуваність унормування стосунків, що склалися між членами суспільства. Не є винятком і принцип верховенства права, що як ключовий у соціально-правових відносинах формувався ще з античних часів.

Авторами репрезентований основний перелік ключових філософів, що розробили та обґрунтували основні складові досліджуваного принципу. Основні парадигми принципу верховенства права сформувався як в античний період, так і в XVII–XIX ст. в умовах європейського культурно-правового простору на основі доктрини природного права. Концепція «верховенство права» з моменту свого виникнення зазнала безліч змін, вона постійно еволюціонує. Тут важливу роль відіграє фактор потреби багатонаціонального світу. Античні мислителі та представники філософії Нового часу позиціонували верховенство права через обмеження державної влади та природньо-моральні цінності, що мають бути їй притаманні. Вони досліджували категорію через розвиток права та роль, яке воно відіграє при побудові будь-якого суспільства в соціальній системі, у якому повинні взяти гору такі основоположні принципи, як законність, справедливість, поділ влади.

З погляду теоретичного розуміння сучасний конституційний принцип верховенства права полягає в тому, щоб представники органів публічної влади здійснювали свої повноваження в обмежувальних рамках усталених суспільних норм, а не в дискреційній формі.

Доведено, що широке тлумачення конституційного принципу окрім отождошення з належним демократичним механізмом, має містити ще ряд невід'ємних елементів: вимогу громадської поваги до правових приписів, правоповажного ставлення до законодавчої системи; законність; верховенство закону; правова визначеність та доступність; рівність прав та можливостей; доступ до правосуддя і єдність судової практики.

Ключові слова: верховенство права, генезис, доктрина, конституційний принцип, державна влада.

SUMMARY

The article substantiates that the principles of law were formed gradually and had a long historical genesis. The reasons for their formation were both the existing mental traditions and customs, and the practical need to normalize the relations that developed between members of society. The principle of the rule of law, which has been formed as a key one in social and legal relations since ancient times, is no exception.

The authors represent the main list of key philosophers who developed and substantiated the main components of the studied principle. The main paradigms of the principle of the rule of law were formed both in the ancient period and in the XVII-XIX centuries. in the European cultural and legal space based on the doctrine of natural law. The concept of «rule of law» has undergone many changes since its inception, it is constantly evolving. Here the factor of need of the multinational world plays an important role. Ancient thinkers and representatives of modern philosophy positioned the rule of law through the limitations of state power and natural and moral values that must be inherent in it. They explored the category through the development of law and the role it plays in building any society in a social system in which such fundamental principles as legality, justice, separation of powers must prevail.

From the theoretical point of view, the modern constitutional principle of the rule of law is that representatives of public authorities exercise their powers within the restrictive framework of established social norms, rather than in a discretionary form.

It is proved that a broad interpretation of the constitutional principle, in addition to identification with a proper democratic mechanism, must contain a number of integral elements: the requirement of public respect for legal requirements, a respectful attitude to the legislative system; legality; rule of law; legal certainty and accessibility; equality of rights and opportunities; access to justice and unity of case law.

Key words: rule of law, genesis, doctrine, constitutional principle, state power.